

KECZER GABRIELLA*

A magyar felsőoktatás és az egyetemirányítás változásai az Osztrák–Magyar Monarchiában

Abstract

Development of Hungarian higher education and the changes in its governance during the period of “Dualism” reflected the political conditions of the era and also the characteristics of the historical inclinations of Middle-Europe. In my paper I present the development of Hungarian universities and the changes in their (in)dependence in the period of the Austrian-Hungarian Monarchy from absolutism to the First World War.

1. Az előzmények: a magyar felsőoktatás az abszolutizmus időszakában

Az első, hosszabb ideig folyamatosan működő és a későbbiekben klasszikus szerkezetűvé fejlődő magyar universitást, a Nagyszombati Egyetemet 1635-ben alapították teológiai és bölcsészettudományi fakultással. (Korábban Pécsen [1367], Óbudán [1395] és Pozsonyban [1467] alapítottak rövid életűnek bizonyuló egyetemeket, valamint egyetemnek nem minősülő, felekezeti studium generalék működtek.) Egészen 1871-ig ez volt az egyetlen egyeteme Magyarországnak, igaz, közben Nagyszombatról Budára, majd onnan Pestre költöztették. Az intézmény alapításakor a jezsuita rend irányítása alatt állt, ezért belső szervezete teljesen különbözött a klasszikus, belső önkormányzattal bíró universitasoktól. A rektort, a kancellárt és a dékánokat a rend elöljárói nevezték ki, és a tanárok is a rend tagjai közül kerültek ki. Az oktatás a jezsuita tanulmányi szabályzat szerint folyt. A Nagyszombati Egyetemnek ekkor tehát sem szervezeti, sem oktatási tekintetben nem volt önállósága.

A 18. század közepétől Közép- és Kelet-Európa abszolút monarchiái is megpróbálták államaik berendezkedését a kor követelményeihez igazítani, melynek mindenütt fontos része volt az oktatás reformja. Ausztriában a reformokat a Bécsi Egyetemen kezdték el, és annak szabályait kellett Nagyszombaton is alkalmazni 1753-tól. A felvilágosult abszolutizmus így jelentős változásokat hozott az intézmény életében. Szervezetét kibővítették egy jogi és egy orvosi karral, így az teljessé vált: létrejött az első klasszikus felépítésű, négy karral működő magyar universitas. A jezsuita befolyást jelentősen visszaszorították, az intézményt gyakorlatilag „államosították, Mária Terézia 1769-ben rendelettel „királyi fennhatóság” alá vette. Az 1770-ben kiadott Norma Studiorum szerint az intézmény irányítása a Helytartótanács (HT) tanulmányi bizottságának feladata lett. Az egyetemet kinevezett főigazgatóból, elnökökből és kari igazgatókból, valamint a kancellárból álló konzisztórium irányította. A konzisztórium mellett működő akadémiai magisztrátus (rektor és dékánok, kancellár, seniorok) választás útján kerültek tisztségükbe, de hatáskörük korlátozott, formális volt. A tanszékvezetői tisztséget az uralkodó pályázat útján töltötte be.¹

1777-ben az egyetemet Budára költöztették, majd Mária Terézia 1780-ban a Diploma Inauguraleban foglalta össze az intézmény jogait, belső szervezetét és birtokait, melyekből önálló egyetemi alapot képezett.²

Az 1777-es Ratio Educationis, a magyar oktatásügy első átfogó szabályozása jelentős változást nem hozott az egyetemirányításban, bár az oktatás felső szintű felügyeletét „királyi

* Docens, PhD – Szegedi Tudományegyetem Mérnöki Kar.

felsőjognak” titulálta. A végrehajtás továbbra is a HT hatásköre volt, az egyetem élén továbbra is a főigazgató állt, és az irányító testület sem változott, mindössze szenátussá nevezték át a konzisztóriumot és a kancellárt kihagyták a tagjai közül. A karok élén megmaradtak az igazgatók. A kancellárt az uralkodó nevezte ki, a magisztrátus hatásköre pedig annak ellenére sem bővült, hogy bekerült a diákok és a karok 1–1 képviselője is. A törvény ugyanakkor rögzítette, hogy az egyetemi tanárok kiválasztása és felterjesztése szenátusi hatáskör.³

II. József 1784-ben totálisan átszervezte a Habsburg Birodalom felsőoktatását. A magyar egyetemet Budáról Pestre költöztette át, és a mérnökképzést egyetemi szintre emelve kibővítette annak profilját.

Az 1806-os II. Ratio Educationis már részletesen foglalkozott a magyar egyetem szabályozásával, és kifejezetten retrográd intézkedéseket tartalmazott. Az intézmény irányítását az udvari hatóságoknak felelős teljhatalmú elnökre (*praeses universitatis*) bízta, aki a kormány oktatáspolitikájának végrehajtója volt, és akinek kiemelt feladata volt a tanárok ellenőrzése, melynek eredményéről félévenként jelentést kellett írnia a HT-nak. A rendelkezés részletesen szabályozta a tanárok kötelezettségeit, a fakultások tananyagát, a pályázattal jelentkező majd a magisztrátus által véleményezett professzorjelölteknek pedig a HT előtt kellett vizsgát tenniük.⁴

Ezen abszolutisztikus felügyeletet némiképpen érthetővé teszi az a páni félelem, mely Európa uralkodóházait a francia forradalom eszméinek terjedése miatt eltöltötte, és melyek egyetemi hirdetését felsőbb hatóság ellenőrzése által gondolták mindenképpen megakadályozni.⁵

Az abszolutizmus erősödésével később az egyetemek centralizált irányítása tovább fokozódott. II. József 1808-ban ismét felállította az udvari tanulmányi bizottságot, és ettől kezdve a magyar egyetemmel kapcsolatos döntéseket is ez a testület hozta. 1818-ban rendeletben mondta ki, hogy a magyar tanügyet az örökös tartományok rendszere szerint kell szabályozni. A pályázó oktatóknak is Bécsben kellett vizsgáznuk, és 1820-tól a pályázatokat Bécsben is meg kellett hirdetni. Széles hatáskörrel ruházták fel a kari igazgatókat, akiknek feladatuk volt az oktatók ellenőrzése. Ezzel a karok irányítása még centralizáltabb lett. A tanulmányi rend teljesen kötött volt, még a használható tankönyveket is központiilag, a HT-ban határozták meg. Ebben az időszakban a tanárok gyakorlatilag meg voltak fosztva az önálló gondolkodás lehetőségétől. A magyar országgyűlésnek semmiféle beleszólást nem engedtek a magyar egyetem működésébe.

2. A reformkor és a forradalom az önálló magyar felsőoktatásért

A reformkorban megfogalmazódott az egyetem szabadságának, függetlenségének, valamint az oktatói és hallgatói szabadságnak a követelménye. Az 1827-es második magyar reform-országgyűlés feliratot fogalmazott meg a „magyar tudományok univerzitásának és tanításának függetlensége” ügyében, melyet azonban az uralkodó visszautasított. Komoly előrelépés volt viszont, hogy egy 1830-as törvény már lehetőséget biztosított a nemzeti nyelv hivatalos használatára az egyetemen, majd 1844-ben megtörtént a magyar nyelv hivatalossá tétele. Az oktatók többsége azonban a latin nyelv fenntartása mellett szállt síkra, így 1848-ig megmaradt a kétnyelvű oktatás.⁶

Az 1848-as forradalmi egyetemi ifjúság követelései között a következők szerepeltek:

- a magyar oktatásügy függetlensége Bécstől;
- szabad egyetemi kormányzás;
- oktatói és hallgatói tanszabadság;
- tanszékek érdem szerinti és nyílt betöltése;
- tudományban elmaradt, idős oktatók elmozdítása.

A hallgatók követeléseit a rektor és a tanárok is aláírásukkal támogatták.⁷ Az 1848. évi XIX. törvény a magyar egyetemről kimondta, hogy az intézmény közvetlenül a közoktatási miniszter, vagyis a felelős magyar kormány alá tartozik, rögzítette az oktatói és tanulói szabadságot is. „Az oktatás és tanulás szabadságának azon elve, hogy egyrészt a tanuló arra nézve: mely tant és melyik tanárától kívánja hallgatni, szabad választást tehessen; más részből: hogy a rendes tanárokon kívül más jeles egyének is, a miniszterium által ideiglenesen megállapítandó, később pedig törvény által meghatározandó feltételek mellett oktatassanak, törvényesen kimondatik.”⁸ Az egyetemirányítás kérdéseivel a törvény nem foglalkozott. Eötvös József miniszter elkészített ugyan egy reformtervezetet „A magyar egyetem alapszabályai” címmel, az azonban a szabadságharc kitörése miatt nem valósulhatott meg. Pedig Eötvös olyan magyar egyetem működését vázolta fel, amely az ország igazi, liberális szellemi alkotóműhelye lehetett volna.

3. Leopold Thun reformjai

A szabadságharc bukása után, 1849-ben Leopold Thun birodalmi miniszter elkészítette „Az egyetemi hatóságok szervezeti szabályzatát”, amely a felsőoktatás humboldti modell alapján történő egységes átszervezését jelentette és csaknem egy évszázadra meghatározta a magyar egyetemek működési rendjét. Ez alapvetően helyeselhető modernizációs igényrel látott hozzá a magyar felsőoktatás átalakításához is. (Leopold Leo Thun gróf [1811–1888] osztrák államférfit 1849. július 28-án Schwarzenberg herceg kormányának vallás- és közoktatási miniszterévé nevezték ki. Az osztrák közoktatást eredményesen reformálta, s bár intézkedései sok helyes elgondolást tartalmaztak, Magyarországon ezeket németesítő törekvései miatt ellenszenvvel fogadták.)⁹

A középkori korporációs egyetemek maradványainak eltörlésével úgynevezett tanári universitasok jöttek létre. A karok közvetlen irányító hatósága a tanári testület lett, ez szabadon választotta meg a dékánt 1 éves időtartamra. A kari igazgatói funkció megszűnt. A legfőbb egyetemi hatóság az egyetemi tanács lett, melynek tagjai a rektor, a prorektor, a dékánok és prodékánok voltak. A rektort a karok 4–4 elektora évente másik karról választotta. Ettől kezdve tehát az egyetem belső ügyeit választott vezetők intézték. Ez a rendszer a később alapított egyetemek szervezeti rendjére is hatást gyakorolt. Megvalósult a tanulmányi szabadság is. A tanítás szabadságát ugyan a reform nem deklarálta, de a gyakorlatban a korábbi kötöttségek mégis megszűntek. Thun reformjai tehát az egységesítő törekvés ellenére is előrelépést jelentettek az egyetemek irányításában. (Meg kell azonban jegyezni, hogy az önállóság főként a pesti egyetemre volt jellemző, a többi felsőoktatási intézmény testületeinek hatásköre szűkebb volt.)¹⁰

4. A magyar felsőoktatás mennyiségi és minőségi átalakulása a dualizmus időszakában

A felsőoktatásban látványos változásokban realizálódtak a tudomány, az ipar, az egész társadalom igényei. Így az orvosi karok (1875-ben) megszüntetik a sebész-, szülész-, szemész-, fogászmesteri képzést (felcserképzési szinten) és felhozzák az egyetemes orvosdoktori képzés szintjére, új tanszékek létesítésével. Nagy a változás a tudományegyetemen: a jogtudományi kar szétválik jog- és államtudományi karra az 1870-es évek elején. A bölcsészkar most előkészítő tanfolyamból önálló egyetemi karrá alakul, igen széles tudománysspektrummal. Trefort Ágoston, Eötvös József utóda a miniszteri székben, különösen a természettudományos oktatást erősítette, a kémia, a matematika, a fizika, a geológia, az ásványtan, az állat-növénytan most kap önálló tanszéket.¹¹

A kiegyezés és az első világháború között új intézményekkel gyarapodott a magyar egyetemek sora: 1871-ben, Thun kezdeményezésére, Ferenc József beleegyezésével megalakult a német mintához igazodó új, korszerű Műegyetem, majd 1872-ben Kolozsvárott az ország másik tudományegyeteme. Az I. világháború előtt az országgyűlés az addig egyetemmel még nem rendelkező régiókban is universitasokat alapított, így jött létre törvényileg 1912-ben a debreceni és a pozsonyi egyetem.¹² A századforduló idején összesen 67 felsőoktatási intézmény működött Magyarországon.

A hallgatók száma az 1890-es évek közepétől az első világháború kezdetéig jelentősen, több mint 80%-kal növekedett. A képzés korszerűtlen belső szerkezetét jelzi azonban a joghallgatók túlsúlya és a felsőfokú agrárképzés szűk kapacitása. A budapesti tudományegyetem Európa legnagyobb egyetemei közé tartozott (1900/1901-ben 5600-nál több hallgatója volt). Ebben az évben a magyar felsőfokú intézményekben összesen 13 243 hallgató tanult, ellenére a magyar felsőoktatás – a népességhez viszonyított hallgatói létszámot tekintve – nem érte el a fejlett európai államok szintjét.

A hallgatói létszám növekedése szükségessé tette a felsőoktatás kapacitásának növelését: az egyetemek és főiskolák épületállománya jelentősen bővült, és számottevően nőtt az egyetemek működési kiadásainak és fejlesztésének fedezésére szolgáló költségvetési előirányzat. Az oktatók száma is több mint 50%-kal növekedett; ez azonban elmaradt a hallgatói létszám emelkedése mögött. Különösen alacsony volt az asszisztencia létszáma a felsőoktatási intézményekben. Problémát okozott, hogy míg a magyar egyetemeken a századforduló előtt számos kiemelkedő tudós és professzor tevékenykedett, utódlásukat nem sikerült hasonló színvonalon biztosítani az utánpótlás tervszerű és intézményes nevelésének hiánya miatt. A századforduló után így sok helyen középszerű, tudományos munkát nem végző oktató dolgozott. Ehhez hozzájárult, hogy a professzori kinevezések sokszor kontra-selektívek voltak, azokban politikai szempontok érvényesültek. Mindez kedvezőtlenül befolyásolta az oktatás és a tudományos munka színvonalát.

Az egyetemi oktatásra az előadások túlsúlya volt a jellemző, a gyakorlati oktatás háttérbe szorult. Problémát okozott, hogy a hallgatók egy része – például a jogászképzésben – nem járt be az egyetemre, nem hallgatta az előadásokat; vizsgáikat pár hetes felkészülés után tették le, értekezésüket pedig megvásárolták. A vizsgarendszerben a zűrzavar uralkodott (Ladányi 1991b). A 19. század második felében Nyugat-Európában, főleg a német területeken elterjedt a szemináriumi rendszer, melyet Trefort erőfeszítései nyomán 1887-ben Magyarországon is sikerült életbe léptetni. Ez a korszak egyik legjelentősebb felsőoktatási reformjaként értékelhető. Ám ez a – akkor még csak kizárólag pesti egyetem jogi karán bevezetett – rendszer a hallgatóknak csak a töredékét érintette. Általánosan csak 1913-ban fogadták el ezt a rendszert.¹³

Bár a modern magyar egyetemek funkciói lényegében megegyeztek a németekével, a magyar felsőoktatási intézmények tudományos eredményesség tekintetében még csak meg sem közelítették azokat. Ennek legalább két szervezeti oka volt: a szervezet és pozíciók „lemerevedése” és az erős miniszteriális függés. Az első probléma azért merült fel, mert ha egy tanszéket nálunk elfoglalt egy megfelelő teljesítményt nyújtó tudós, akkor egy másik, hasonlóan jó, vagy még kiválóbb tudósnak egyszerűen nem jutott pozíció. Ebben a helyzetben három elvi lehetőség merülhetett fel: új tanszéket létesíteni, más egyetemre menni, vagy az egyetemen kívüli tudományos intézetben próbálkozni. Új tanszék létesítésére egyrészt nem volt pénzügyi fedezet, másrészt az egyetemi tanácsok – szakmai kompetencia híján – inkább ellene szavaztak az ilyen kezdeményezéseknek. Új egyetemre vagy más kutatóintézetbe menni azért nem volt valós alternatíva, mert a németországi versenyhelyzettel szemben nálunk összesen két egyetem és mindössze egy komoly kutatóintézet (Egyesült Izzó) volt. A második probléma úgy jelentkezett, hogy míg Németországban a

főhatóság jótékonyan avatkozott be a belül meg nem oldható egyetemi ügyekbe és objektív kívülállóként képviselte a társadalmi érdekeket, addig Magyarországon a mindenkori politika ideológiai szándékú beavatkozásai a társadalmi érdekekkel szemben az egyénieknek nyitottak kaput.¹⁴

5. A magyar felsőoktatási intézmények irányítása a dualizmus időszakában

A dualizmus időszakában a felsőoktatási intézmények irányítását, szervezetét és vezetését törvényi rendelkezések nem szabályozták. A kiegyezés után a pesti egyetem felügyeletét – az 1848-as egyetemi törvényeknek megfelelően – a minisztérium vette át. Mind Eötvös József (második minisztersége idején), mind Trefort Ágoston liberális reformjavaslatokat dolgozott ki az egyetem irányítására, de ezek elképzelések maradtak. Ennek oka egyrészt az volt, hogy az egyetemek saját konzervatív gyakorlatuk védelmében elutasították a kultusztárca reform-elképzeléseit, illetve az autonómia megsértésének nyilvánították a miniszter számukra kedvezőtlen rendelkezéseit. A parlamenti viták az egyetemről pedig politikai színezetet kaptak, így elodázták a felsőoktatás reformját.¹⁵

Az intézmények korábbi szervezeti rendje megmaradt (és ezen belül az egyes felsőoktatási intézmények közötti különbségek is). Személyi kérdésekben az egyetem hatásköre korlátozott volt: a pályázatok alapján a karok tettek ajánlatot, de a miniszter nem mindig a javasolt személyt nevezte ki. Gazdasági ügyekben az intézmények önállósága szintén csekély volt, a gazdasági hivatalok a minisztérium irányítása alatt álltak. A tanítás szabadsága ugyan továbbra sem volt törvényben rögzítve, de a gyakorlatban nem ütközött akadályba. A tanulás szabadságát az intézményi SZMSZ-ek rögzítették.¹⁶ Az autonómia tehát az egyetemek belső szervezetére, működési mechanizmusára korlátozódott. A budapesti egyetemekénél továbbra is jóval kisebb önállósággal rendelkezett a többi felsőoktatási intézmény.¹⁷

A századfordulót követően a minisztériumi irányítás a fővárosi egyetemeken is erősödött: az egyetemi tanári kinevezéseknél gyakran figyelmen kívül hagyták az egyetemi álláspontot. Mind személyi, mind gazdasági kérdésekben csökkent az egyetemi önállóság, az egyetemi gazdálkodás az 1910-es években minisztériumi hatáskörbe került.¹⁸

Ami a belső irányítást illeti, a rektor hatásköre döntési jogosítványok hiányában meglehetősen korlátozott volt, szerepe inkább protokolláris, mintsem menedzser jellegű volt. A szokásos egy éves megbízatás ezzel a névleges szereppel összhangban állt: a „primus inter pares” pozícióban ritkán volt képes a rektor döntő hatást gyakorolni az intézmény működésére. A vezetők menedzseri hozzá nem értése miatt azonban többnyire nehézkes, szakszerűtlen és bürokratikus működés alakult ki. Különösen sok problémát jelentett az egyetemi tanács működése: már a kortársak is rendkívül nehézkesnek, az ügyek intézését késleltetőnek ítélték meg – olyan szervezetnek tartották, amely sajnálatos módon befolyásol olyan ügyeket, amelyekre nézve nem illetékes, amellet a megkívánt szakszerűséggel sem rendelkezik. A szakszerűtlen, „hozzá nem értő többség” dilettáns döntései miatt feltorlódtak az adminisztratív teendők, gyakoriak voltak a vég nélküli ülésezések – mindezek nem vittek előbbre az egyetem ügyét. A nehézkes, bürokratikus működés némely helyen kaotikus állapotokat teremtett.¹⁹ Finánczy így ír erről 1919-ben: „Két szervi hibája van ennek az intézménynek: egyik, hogy rendkívüli nehézkességével nem egyszer késlelteti az ügyek elintézését, a másik, hogy szavazatával érdemben befolyásolja azokat az ügyeket is, amelyekre nézve szakszerűség hiányával semmiképp sem lehet illetékes.” Korányi ezt így fogalmazza meg: „Az egyetemi tanácsban mindig a hozzá nem értők vannak többségben.”²⁰

Összegzés

A magyar felsőoktatás mennyiségi és minőségi fejlődése, irányítási rendszerének alakulása a dualizmus időszakában is híven tükrözi a korszak politikai viszonyait, illetve Közép-Európa fejlődési sajátosságait. A felvilágosult abszolutizmus a felsőoktatás-politikában is pozitív tartalmú változásokat hozott, a reformkor, a forradalom és szabadságharc törekvései nyomán, pedig a magyar tudományosság relatív önállóságot nyert. Az osztrák központi hatalomtól való függés azonban többé-kevésbé folyamatosan érezte hatását, a magyar felsőoktatás minőségi átalakulása pedig – a közép-európai „torlódott fejlődésnek” megfelelően – nem tudott lépést tartani a különösen a századforduló után felgyorsuló mennyiségi bővüléssel. Figyelemre méltó, hogy az adott kor követelményeinek megfelelő reformelképzelések már a vizsgált korszakban is gyakran az országgyűlés politikai megosztottsága és az akadémiai szféra konzervativizmusa és saját, rövid távú érdekeinek védelme miatt nem valósulhattak meg.

Jegyzetek

- ¹ Ladányi A. (1991a): A felsőoktatás irányításának történelmi alakulása. Budapest, Ts-4 Programiroda; Kardos J., Kelemen E., Szögi L. (2000): A magyar felsőoktatás évszázadai. Budapest, NTK.
- ² Kardos J., Kelemen E., Szögi L. (2000).
- ³ Ladányi A. (1991a).
- ⁴ Kardos J., Kelemen E., Szögi L. (2000).
- ⁵ Szollár L. (2003): Emlékező ünnepi beszéd az egyetem jogelődje, a Nagyszombati Egyetem Orvosi Kara megalapításának 234. évfordulójáról (<http://www.ujsag.sote.hu/200314/2.htm>)
- ⁶ Kardos J., Kelemen E., Szögi L. (2000).
- ⁷ Ladányi A. (1991a).
- ⁸ Szollár L. (2003).
- ⁹ Szollár L. (2003).
- ¹⁰ Ladányi A. (1991a).
- ¹¹ Simonyi K.: A magyarországi fizika kultúrtörténete (<http://www.termeszetvilaga.hu/kulonsz/k011/tartalom.html>)
- ¹² Zsidi V. (2000): Felsőoktatás Magyarországon 1890–1918. In: *Magyar Felsőoktatás 2000/9.* p. 41–42.
- ¹³ Kardos J., Kelemen E., Szögi L. (2000).
- ¹⁴ Palló G. (2001): Egyetem és tudószenik – a magyarországi eset. In: *Az európai egyetem funkcióváltozásai* (szerk: Tóth Tamás). Budapest, Professzorok Háza.
- ¹⁵ Kardos J., Kelemen E., Szögi L. (2000).
- ¹⁶ Ladányi A. (1991a).
- ¹⁷ Ladányi A. (1991b): A magyar felsőoktatás a 20. században. Budapest, AK.
- ¹⁸ Kardos J., Kelemen E., Szögi L. (2000).
- ¹⁹ Barakonyi K. (2004): Rendszerváltás a felsőoktatásban. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ²⁰ Ladányi A. (1991b) p. 27–28.